

Egy építész lehetősége

Minden művészet csúcsa az építészet, talán mert a többi művészet lát-szólagos világteremtésével szemben ez valóságos világteremtés; az építész műalkotása önmagát ábrázoló valóság. „Én olyan vagyok, mint egy ház egy zöld kertben“ — mondja a festmény; „én ház vagyok“ — mondja az építész munkája; „én olyan vagyok, mint egy gótikus katedrális“ — mondja a Toccata és fuga d-mollban; „én katedrális vagyok“ — mondja a Notre-Dame.

Proust néhány könyvoldalon leírja a combray-i templomtornyot, s ez bizonyára sokkal jobb irodalmi műalkotásnak, mint a torony építészeti műnek; ennek ellenére a torony torony, egy tárgy a valóságban, Proust szavai pedig fikciók, s nemcsak abban az értelemben, hogy anyaguk papír és nyomdafesték, esetleg emberi hang; fikciók, mert noha úgy néz ki, hogy a combray-i templomtornyot teremtik újra, voltaképpen egy lelkiállapotot fogalmaznak meg és sugallnak rendkívül hathatósan (azt tehát maradék-talanul újraterezték), egy olyan lelkiállapotot, amelynek a kiváltásához, úgy látszik, hozzájárult a templomtorny látványa. De a látvány sem azonos a toronnyal; a látvány más reggel és más este, télen és nyáron, napfényben és esőben, s másképpen érzékeli minden szemlélő; a látványt, amely pillanatnyi és adott, meg lehet ragadni, el lehet beszélni más formanyelven, de a tornyot éppoly kevésbé lehet magával azonosan reprodukálni, mint a tájat, az embert, az életet, a világot — amit „a lehetetlen ostroma“, a művészet mégis naponta megkísérel. Csupán a fizikusok éreznek hasonló kint, akik a jelenség lényege helyett mindössze műszereik viselkedését látják a megragadni vágyott jelenség bekövetkezése közben.

De ne térjünk el az építészettől. Ne felejtsük el megemlíteni, hogy ez a művészet, miközben önmagát ábrázoló valóságot hoz létre műalkotásképpen, valamit ezen túl is ábrázol, kifejez, mond, mégpedig áttételesen s egyben közérthetőbben (illetve talán „közérezhetőbben“), mint a többi művészet. Egy kőszikla, amely éppolyan valóságos tereptárgy a karnaki templomegyüttest környező sivatagban, mint a templomegyüttes, csak annyit fejez ki, hogy „kőszikla“; a geológus megvallathatja ugyan a földtörténet itt lejátszódott epizódjai felől, s a festő megfestheti, ennek a róla készült árnyképnek az „olyan vagyok, mint egy kőszikla“ jelentés mellé más, emberi jelentést adva, de ez nem a kőszikla jelentése; a kőszikla enged magából jelentést kifacsarni, s enged magába jelentést belevinni, mert egyszerű tereptárgy — a templom-

együttesben azonban benne van a jelentés, mert ember alkotása. Benne van az egészben, s benne van minden egyedi „darabjában“, amelyet még önálló építészeti alkotásnak lehet nevezni.

Mit mond az építészet? Mindent, amit a többi művészet, csak összefoglalóbban s hitelesebben; igen, főleg hitelesebben, minthogy az építészeten nincs hazugság. Ne tévesszen meg bennünket az, ha egyes építészeti művek bizonyos elemei hazudnak (a festett boltozatok például egy-egy barokk enteriőrben); ezekkel az építész akart vagy akaratlan őszinteséggel éppen azt tárja elénk, hogy hazug korban élt, hazug megrendelőknak dolgozott, s mint ember talán ő sem volt mentes kora és társadalmi erkölcsi légkörének fertőzésétől. Maga az építészeti mű mindig őszinte, s művészi értelemben mindig igazság. Igazság, mert megáll a lábán; mert egzakt próbája van annak, hogy igaz műalkotás-e vagy sem. Egy irodalmi fércmunkát ki lehet adni korlátlan példányszámban, egy festészeti fércmunkát ki lehet akasztani bármely kiállításon, az építészeten azonban kiváltságos, éppen mert valóságos világteremtés; itt a fércmunkát lehetetlen anyagban létrehozni (papíron nem, de az nem építészet), mert ha nem autentikus mű, nem fog megállni. Ha viszont megáll, akkor mint autentikus mű autentikusan vall sok mindenről; a világról, amelyben keletkezett s amelynek részévé vált „új teremtés“ minőségében, a közösségről, amelynek igényeit szolgálta és szolgálja, a hagyományokról és célokról, örökölt és kitűzött eszményekről, melyeket a közösség a múltból magával hoz, és a jövőben követni szándékozik — s korántsem végül és korántsem utolsósorban annak az egyéniségéről, művészi arcéléről, aki alkotta.

*

Kérdés, hogy a mi szűkebb pátriánkban, mindennapi környezetünkben — gondolunk itt erdélyi falvakra, városokra — vannak-e olyan építészeti művek, melyek a „honnan jöttünk, kik vagyunk, merre tartunk“ sorskérdés-együttesre olyan szinten felelnek, aminőt elvárunk az építészettől, amelyről azt mondtuk, hogy minden művészet csúcsa. Sajnos nem szükség, hogy minden történelmi pillanatot és társadalmi létállapotot megfelelően rangos műalkotások örökítsenek meg (magyar naiv eposz sincs, pedig mennyire hitte a múlt század költője), s így nem kisebb hiányérzettel, de kisebb csodálkozással állapíthatjuk meg, hogy a keresett műveket szinte sehol nem látjuk.

Jó volna, ha ez a megállapítás nem megbotránkozásra késztetne, hanem eltöprengésre azon, hogy nincs-e igaza a megállapítónak. Nem arról van szó, hogy tájainkon nincsenek az idézett sorskérdés-együttes mindenik kérdésére külön-külön felelő építészeti művek; a népi építészet, a „magas“ építészet folklórja megmondja, honnan jöttünk s kik vagyunk mindannyian, akik itt együtt élünk; számos építészeti emlék (ma nagyjából ápoltságú műemlék) megmondja, miféle hatások értek bennünket nyugatról, délkeletről, keletről, egyházak és egyéb hatalmak révén, és ezeket mi hogyan asszimiláltuk; s a jelenkori modern építészeti művek, sőt nagyobb urbanisztikai egységek összessége megmondja, merre tartunk. Mi az tehát, aminek még ki kell bontakoznia? Ki kell bontakoznia a három kérdésre az egy feleletnek; annak, hogy elég sok és elég nagy műalkotás — egy stílus — egyszerre mondja meg, hogy mi, akik erre tartunk, azonosak vagyunk magunkkal, akik emerről jöttünk, s hogy erről az azonosságról se nem tudunk, se nem akarunk lemondani; más szóval hiányzik sajátosságunk kifejezése az építészeten.

Egykor volt sajátosságunknak pontos kifejezése a népi építészet, de mostani sajátosságunk csak magába foglalja az egykor voltat sok-sok új elem mellett — s ennek a sajátosságunknak nincs elég sugallatos kifejezése a „magas“ építészetben (mert már csak abban lehet), vagy ha úgy tetszik, nincsen építészeti „önkifejezése“. S hogy miért nincsen, arra éppúgy csak azt lehet válaszolni, mintha a kérdés az volna, hogy miért nincs egy adott sorsfordulós korszaknak; egy adott népnél nagy költészete; nincs, mivel nem született olyan költője, aki a genetikailag meghatározott, a sejtjeiben magával hozott tehetség erejével a nagy költészet szférájába emelten fogalmazta volna meg a sorsfordulós kor emberi problémáit.

S itt megint jó volna, ha nem megbotránkozásra készítetne a megálgapítás; nem fogunk épp most, Kós Károly ünneplésén, épp Kós Károlyról megfeledkezni. Tudjuk, hogy ő az, aki megvalósíthatta volna az ahhoz szükséges szintézist, hogy létrejöjjön a sajátosságunkat tükröző modern erdélyi építészet (az is sajátosságunk, hogy a XX. században élünk); mi több, hogy ő mutathatta volna fel sajátosságunk köntösében az egyetemes értéket, ő alkothatott volna sajátosságunk szellemében olyan műveket, amelyek a bennük felszínre jutó egyetemes értékkel az emberiség fából és kőből, téglából és betonból, üvegből és acélból emelt egyetemes értékvilágát gazdagították volna. Távol legyen tőlünk a szándék, hogy kicsinylően szóljunk a finn népi építészetről; csak annyit mondunk, hogy a mi mőc fatemplomaink, kalotaszegi falusi kúriáink (a „varjúvárak“), székely boronaházaink, szász udvaraink s még annyi minden, amit itt a legjobban éppen Kós Károly ismer, jelenthetnek olyan mély ihletforrást a modern építészet számára, mint a finn népi építészet — mégis a mi sajátosságunk nem nőtt be, nem emelkedett be úgy az egyetemesbe, mint a finn sajátosság, s ennek az egyik közvetlen oka az, hogy Kós Károly, az építész, nem alkothatott a nagy szintézis létrehozatalához szükséges mennyiségben, s nem alkothatott a maga tehetsége, tudása és koncepciója szerint, azaz egy új teremtéshez szükséges művészi szabadsággal.

Nem az a válasz tehát a hiányérzetünkéből fakadt kérdésre, amit a költőanalógiával mondtunk; a mi sajátosságunk modern építészeti kifejezésére hivatott művész igenis megszületett (ezelőtt kereken kilencven évvel, egy kicsit talán korán vagy későn), csakhogy olyan társadalomba és olyan korba született bele, amely a legkevésbé sem volt alkalmas arra, hogy kibontakoztassa lehetőségét. Eletének termékeny éveiben két világháború és előszámlálatlanul sok másféle válság söpört végig ezen a földön, amelyhez mindig hűséggel ragaszkodott; amire megvirradt az új látóhatár, már végleg átszegődött más műzsák tevékeny szolgálatába; a csoda nem az, hogy mint építész nem valósult meg, s nem az a hősiesség, ahogyan tehetségét, erejét „átömlesztette“ a művészet más ágaiba; a csoda az, hogy mégis alkotott egy-két olyan építészeti művet, amelyekből megítélhetjük, milyen építész volt. S ezért az építészszel benne.

*

Minden művészet csúcsa az építészet, talán mert a többi művészet látzólagos világteremtésével szemben ez valóságos világteremtés; ám ebből az is következik, hogy az építészkészletet a körülményeknek, mint bármely más művészt; valóságos világot nem lehet egyedül, egy íróasztalnál, egy festőállványánál, egy kottapapír fölé hajolva teremteni. S ezért az építészszel

az utókor kegyetlenebbül jár el, mint bármely más művésszel; alkotásában (vagy nem-alkotásában) nemcsak őt magát ítéli meg, hanem a kort is, a körülményeket is, amelyek pedig az ő számára nem formálható belső lehetőségek voltak, hanem sors.

Kegyetlen, de nem igazságtalan megítélés; ár, amelyet az építésznek fizetnie kell művészete minden művészet fölötti nagyságrendjéért.

Veress Zoltán

Kö pénzzel fizetett verejték

Az 1937-ben megjelent Kalotaszeg előszavában írja Kós Károly: „De talán az életem, amit a sors még számomra kiszabott, rövid lenne arra, hogy Kalotaszeg méltó könyvét megírhasssam.“ Nem is írta meg úgy, ahogyan talán elgondolta, de „a mérnök úr“ minden kalotaszegi embernek személyes ismerőse lett. Nemcsak mint műépítész, író, közéleti személy, hanem mint gazda is. Mert mindig szívén viselte a mezőgazdaság ügyét, különösen a Kalotaszegét. E szűkebb pátriának a mezőgazdaságáról azonban alig valamit találunk írásaiban. Vajon miért?

Az 1930—1931-es tanévben, amikor Kolozsváron gólyaként a református kollégiumban laktam, Kós Károly hajdani osztálya harmincéves érettségi találkozóra jött össze ott. Apám osztálytársa volt, s én talán jobban vártam a találkozót, mint apám, mert reméltem, közelebről is megismerhetem azt az embert, akiről annyi büszkeséggel mesélt a hajdani osztálytárs: apám. Amikor Kós Károly megtudta, milyen pályára kerültem, mindjárt kibújt belőle a gazda, biztatott, mondván, hogy nagyon kell a gazdatudomány a népnek. És a gazdát kellett benne látnom később is, amikor az élet rövidebb időre melléje sodort. Amikor a bukovinai csángó tűzkárosultak részére gazdasági épületeket tervezett, amikor Kalotaszegen az ő szorgalmazására lótenyésztő egylet alakult, amikor Balázs fiát mezőgazdasági pályára adta, amikor elvállalta az EMGE direktóriumának vezetését, amikor a mezőgazdasági főiskola gazdasági építészeti tanszékére kinevezték, s amikor — most már nemcsak az atyai barátság jussán — nekem is dedikálta falusi építészeti könyvének egy példányát (amely — bár immár 26 éves — még mindig friss és hasznos).

Ezért van, hogy ha elszorul a szívem a vistai, türei, szentlászlói kopár dombok láttán, mindig úgy érzem, az ő szemével is nézem a tájat, az ő gondolataival azonosulok, ha választ kell keresni arra a sok évtizedes kérdésre: hogyan állhat meg a kalotaszegi mezőgazdaság a saját lábán? És, noha sohasem kérdeztem meg Károly bácsitól, de az az érzésem, azért nem írt erről, mert az ő derűlátó szemléletével túl nehéz volt hozzányúlni a kérdéshez.

Alig van olyan település Kalotaszegen, ahol ne vizsgáltam volna az alig tenyérnyi vastag termőréteget a határban, a barázdából lépten-nyomon kiforduló követ; ne gondolkodtatott volna el a kérdés, miért ragaszkodik annyira e táj földművese a bivalyhoz; milyen akadályt jelent gazdálkodásának jövedelmezőbbé tétele szempontjából a Gyalui-havasok hideg lehetete.